

L'oració complexa llatina. Aproximació a una tipologia

Xavier Gómez i Font

Departament de Filologia Clàssica. Universitat de València
Av. Blasco Ibáñez, 28. 46010 València. Spain

Abstract

The author of this paper suggests that all the concepts hitherto used to describe syntactical links in polyclausal phrases should be revised, since this terminology involves some inherent difficulties.

Beside this problem, we examine the question made by Touratier in proposing a quite distinct syntactical type, different from coordination as well as from subordination. Yet we agree to use the typological theory applied to the Catalan Syntax by Cuenca. This theory aims to recognize in Latin polyclausal phrases a new type of linking, *interordination*, a type being featured by the following criteria: interdependence, bipolarity and asymmetry.

Sumari

Consideracions prèvies	Conclusió
Precisions terminològiques	Bibliografia
Tipus de composició oracional	

1. Consideracions prèvies

La lingüística general està rellegint el problema suscitat per la coordinació i la subordinació, problema que —com hom veurà més endavant— és més complex en el cas de la llengua llatina. Si ens atansem a pensar-hi, no és poc el que la lingüística deu a la filologia clàssica en general, i a la llatina en especial, com malden per recordar els nostres filòlegs. És per això que no ens hem d'estranyar que problemes plantejats amb una aparença de rabiosa actualitat no siguin d'altre que producte d'una llarga i rica producció teòrica en el camp de la història de la lingüística. Com molt bé assenyala Baratin (1989: 7), cal revisar la concepció de la història de la lingüística com un procés lineal i homogeni¹.

1. I aquesta podria ser també la conclusió general a què s'arribà en el Col·loqui de Chantilly (Rosier, L. (ed) (1988), on es passa revista a l'herència dels gramàtics llatins.

Hem de fer també una advertència prèvia pel que fa a la tria d'exemples. Hom podrà observar que aquests abasten la major part de les manifestacions lingüístico-literàries de la llengua llatina. La tria ha estat conscient; com que preteníem aplicar les nostres observacions al conjunt de la llengua llatina, hem optat per una doble generalització: la genèrica, car hem triat exemples de diferents manifestacions literàries en un intent d'abordar tots els registres d'aquesta llengua. Per altra banda, ens hem vist obligats a realitzar una abstracció temporal pel que fa a aquestes manifestacions, abstracció que de vegades en comporta (quan no n'amaga) una altra de tan important o més: la diastràtica. Hom té exemples des del llenguatge col·loquial de la comèdia llatina fins al doblement formalitzat de l'oratòria o de la història.

2. Precisions terminològiques

2.1. Introducció

A ningú no se li escapa que la terminologia que es pot emprar planteja una gran dificultat a l'hora d'afrontar un fenomen lingüístic. L'escull terminològic esdevé gairebé insalvable quan el fenomen que s'ha d'estudiar és aquell de la sintaxi oracional, o —dit d'una altra manera— la composició oracional. Cal dir d'entrada que aquesta consideració està totalment consagrada en l'interès que en els darrers temps ha despertat la qüestió apuntada. Bon exemple en són els nombrosos treballs que al respecte han aparegut, i no només en la lingüística aplicada a les llengües modernes², sinó també en les llengües clàssiques, i bon testimoni en són el segon i el tercer congressos internacionals de lingüística llatina (Touratier, 1985b; Calboli, 1989a³, respectivament)⁴, tot i que el problema és molt més antic; ja per als gramàtics llatins merescué un capítol important en llurs respectives *Artes*⁵.

Ara que, a simple vista, hom empra d'una manera tan variada la terminologia que, si no provem de trobar una mínima coherència a les definicions i explicar els motius que han pogut dur-nos a aquesta situació, difícilment creiem que puguem continuar. Aquest *totum revolutum* de definicions no ve determinat per una única perspectiva en acarar el problema de la composició oracional. I potser aquesta siga la principal causa de la confusió. Si fem un xic d'història sobre aquests termes és possible que, a poc a poc, aquests es vagin fixant.

2. Cf., si més no, Cuenca (1988a, 1991) i tota la bibliografia que s'hi referència.

3. Congrès que porta com a títol indicatiu del que acabem de dir *Subordination and Other Topics in Latin*.

4. Cf. a més, la bibliografia apuntada.

5. Cert és que s'apropren al problema de la relació oracional des de l'estudi de les conjuncions i llurs valors, tot i deixant a banda, en certa mesura, l'encuniat que conformaven, però només en certa mesura, car hom veurà fins a quin punt una amatent lectura d'aquests autors ens pot portar més enllà del que Baratin (1989) proposa.

2.2. Parataxi i hipotaxi

Sembla que els dos primers termes per estudiar haurien de ser aquells de la parataxi i la hipotaxi. Llur significat és ben palès: parataxi equival a coordinació i hipotaxi a subordinació⁶. I tot sembla indicar que així és pres per la majoria dels estudiosos, entre d'altres Rubio (1966: 366, 1988: 221) o Haudry (1973), el qual, tot i respectant aquesta dicotomia inicial —encara que introduint-hi un factor diacrònic: la parataxi, a més, és un estadi inicial de la llengua on els enunciats s'hi amuntegaven⁸—, hi interposa el concepte de correlació⁷. No queda ja tan clar quan en alguns manuals clàssics hom pot veure com equiparen *parataxi i asíndesi*⁹, i entenen aquesta com una subordinació (hipotaxi) asíndetica. Vegem, si no, què ens diuen Meillet-Vendryes (1948(2): §922): «Le rapport de deux propositions est parfois impliqué dans une parataxe, sans conjonction de subordination:

1) *des quantum vis, nusquam apparet* (Pl. Truc. 571)»¹⁰.

2.3. Coordinació, subordinació i juxtaposició en la llengua llatina

Revisem ara la següent tríade de termes: coordinació, subordinació i juxtaposició. No hem de fer altre que tornar a veure la seua definició en Lázaro Carreter (1987) per trobar dificultats a caracteritzar-les: la coordinació és una relació establerta entre dos termes sintàcticament equivalents i independents que poden anar *juxtaposats* o units per conjuncions coordinants¹¹. La subordinació és la relació que hom estableix entre dues oracions (o més) al si d'una oració composta quan una, la subordinada, depèn lògicament i gramaticalment de l'altra, la principal; la juxtaposició és la unió asíndetica de dos elements lingüístics, ordinàriament dues frases, que poden equivaldre a una oració composta¹² o a frases independents¹³. És a dir, les coordinades poden anar juxtaposades, les juxtaposades són coordinades

6. Cf. Lázaro Carreter (1987: s.v.).

7. Per aquest concepte en general resulta d'obligatòria referència el treball de Hermann (1895) sobre la subordinació en i.e., treball que, tot i la seua antiguitat, encara no ha estat superat en molts aspectes —valga com a mostra els famosos dotze indicis de subordinació que va establir, i que han estat repesos sempre que s'ha volgut acarar aquesta qüestió.

8. Amb la mateixa aplicació podem trobar-lo en Kühner-Stegmann (1912 II.2: 159-168). Sobre aquest concepte tornarem més endavant.

9. Cf. Dubois (1983: 471): defineix la parataxi com «un procediment sintàctic que consisteix a juxtaposar frases sense explicitar per una partícula de subordinació o de coordinació la relació de dependència que existeix entre elles en un enunciat». Per una aproximació al problema de la seua definició i la seua aplicació a la lingüística llatina, cf. Panchón (1985).

10. Cf. a més Jacobi (1897), Kühner-Stegmann (1912: II.2: 148-155), Leumann-Hofmann-Szantyr (1965: 526-536) i Ernout-Thomas (1953(2): §298), que es pronuncien d'identica manera.

11. Cf. Rubio (1966: 366, 1988: 221); Bassols (1956: II 85). El mateix plantejament, el podem trobar a Marcos Marín (1980: 363ss).

12. I cita com a exemple: *decidete pronto, tengo que marcharme* (Lázaro Carreter (1987: s.v.). Una mostra més de la confusió plantejada per l'asíndesi podria ser l'afirmació de Bassols (1956: II 86): «también pueden considerarse como coordinadas (aunque a veces son subordinadas) los paréntesis que se intercalan, preceden o siguen a las oraciones [...]» El subratllat és nostre.

13. P.e.: el tren partió; sentí nostalgia,

que poden equivaler a una subordinada¹⁴... No volem embolicar més la troca¹⁵. Fins ací sembla que l'únic que hom pot treure en clar és que hom parla de relacions establertes al si d'una oració complexa.

2.4. Síndesi versus asíndesi

Acarem ara una altra parella —pel que hem vist— més problemàtica del que caldria: síndesi i asíndesi. Com molt encertadament apunta Lehmann (1989: 171), la presència o absència de connectors entre dues clàusules no té res a veure amb la parataxi o la hipotaxi, sinó que és exclusivament una qüestió de *síndesi*. Els fenòmens suara acarats han de ser tornats al solc d'on foren trets ja fa temps. La juxtaposició, com a unió asindètica, s'oposa a coordinació i subordinació, com a manifestació de la unió sindètica¹⁶. No és estrany que a molts lingüistes els sembli una qüestió bizantina. Clar i català: la coordinació i la subordinació pertanyen —fonamentalment, bé que no exclusivament— al camp de la sintaxi; en la presència o absència de σύνδεσμοι intervenen factors extralingüístics, que tenen a veure amb el moment en què hom parla, amb els condicionaments psicològics del parlant i, ja en el camp dels fenòmens que directament contempla la lingüística, amb la funció impressiva que hom pretén que prevalga en un missatge determinat¹⁷.

De fet, en observar aquestes imprecisions, Marouzeau (1960) va intentar donar una explicació a aquesta confusió, proposant àdhuc una denominació per a aquest fenomen, el que ell anomenava *énoncé-fonction*, tot i que en un principi es limitara a unes construccions asindètiques molt concretes.

Una altra solució podria ser la proposta de Sánchez Salor en el seu estudi sobre la correlació (1984: 5): no considerar la juxtaposició (llegiu ja construcció oracional asindètica) com un cas de composició oracional, en no tenir marca formal. Considera el professor Sánchez Salor les manifestacions asindètiques com a variants estilístiques de les oracions que porten conjunció. Si fos pertinent el seu estudi, en tant que manifestacions productives en llatí —com ell mateix apunta—, caldria tenir en compte també que una determinada seqüència d'enunciats pressuposa una relació concreta entre aquestes clàusules¹⁸. En altres mots, cal considerar la seqüència de dos predicats verbals en un enunciat, *per se*, com una marca formal.

14. A més de l'exemple suara adduït, només cal parlar esment al capítol que Bassols (1956: II 124-129), amb una copiosa bibliografia, dedica a la «Coordinación en vez de Subordinación», que —curiosament— sempre és asindètica.
15. Per a diferents definicions i aproximacions a aquest terme, cf. Buysens (1975) en el títol del treball («Juxtaposition, parataxe et asyndète») ja ens fa cinc cèntims d'allò amb què podem ensopagar.
16. Molt assenyadament ho explicita Cucnca (1988a: 37) en parlar dels tres punts de vista existents sobre la relació entre coordinació i subordinació.
17. D'aquí el caràcter de fenomen estilístic —retòric, si es vol— que pot comportar la naturalesa asindètica d'un període complex. I és així com ho entengueren els gramàtics llatins com Diomedes (GL I, 445.5), Donat (GL IV, 399.4; V, 304.22) o Sacerdos (GL VI, 455.31ss).
18. Recordem, entre altres, la proposta de Z. Harris (1951) en la seua anàlisi de cadenes enunciatives, o el que ens diu el mateix Rousseau (1990).

Com a recapitulació dels aspectes tractats, bé podríem afirmar que tots els autors advoquen per dos tipus fonamentals de relació oracional: la coordinació i la subordinació¹⁹.

2.5. La correlació en llatí

No resulta menys genèric i difús el terme correlació o, per emprar una terminologia més familiar per la filologia clàssica, díptic correlatiu. Encara que aquest sí que és, en certa mesura, patrimoni de la filologia clàssica, car és en les llengües clàssiques on aquest fenomen és més observable²⁰. Una altra consideració és la que aquesta estructura oracional —si ho és— ha merescut per als estudiosos. I així la podem trobar formant part de la coordinació²¹, o com una subordinació doblement extraposada²², o, fins i tot, com una classe específica de relació oracional a mitjan camí entre la parataxi i la hipotaxi²³.

Potser una aproximació diacrònica al problema ens facilite la seua comprensió. I per això hem de reprendre el concepte de parataxi, ara ja des d'un punt de vista diacrònic, com ho fa Haudry (1972), és a dir, considerant-lo com un procediment clarament tipificat en indoeuropeu, pas previ a la hipotaxi²⁴. La correlació seria el pas intermedi —com ja hem apuntat— entre aquest amuntegament d'enunciats, sense estructura relacional, i el procediment «més avançat» —concepte més que qüestionat— de la hipotaxi²⁵, pas que de vegades s'obvia mitjançant altres procediments, com poden ser la inversió d'enunciats, citant en aquest punt l'exemple d'inversió ben conegut de les interrogatives indirectes.

2) *Quis venit? Nescio; > Nescio quis venit* (després —diu l'autor— *quis veniat*²⁶).

19. Fóra injust no fer esment, en aquest apartat, de Touratier (1989a) amb un treball que porta un títol molt prometedor: *La subordination, essai de définition*, on passa revista a gran part dels conceptes que hem afrontat fins ara. Pel que fa a la tipificació, acaba proposant també dos tipus de relació oracional: la coordinació i la subordinació. Pel que fa a la consideració no sintàctica de la subordinació (1989a: 225-226), no veiem clar per què la seua caracterització estructural ha de ser un criteri exclouent; i així ho entén també Cuenca (1988a: 32).
20. No ha deixat d'ésser estudiat en altres llengües modernes, encara que només des del punt de vista gramatical, com podria ser el cas de la definició de Lázaro Carreter en el seu diccionari o, i per citar una llengua no romànica, el tractament d'aquesta construcció en la *Gramàtica alemanya* de Helbig-Buscha (1986).
21. Per exemple, Ernout-Thomas ens parlen de «construccions correlatives amb funció coordinant» (1952: §434). Així la consideren també Leumann-Hoffmann-Szantyr (1965: 515-519) sota la denominació de *Korrespondenz*.
22. Touratier (1988: 372).
23. Aquest seria el punt de vista d'Haudry o de Sánchez Salor.
24. Com, per altra banda, ja ho considerava en 1930 Bräunlich. Del mateix parer són, entre d'altres, Palmer (1974: 324-325) o Pinkster (1990: 138ss).
25. Fet i fet, Haudry reconeix un tipus de construcció hipotàctica en indoeuropeu: aquell de la frase relativa (1972: 49).
26. Exemple que nosaltres ampliaríem amb el següent en el qual apareixen els dos modes en la mateixa interrogació indirecta i que, a més, està documentat:
 - 3) *Nunc cuius iussu venio et quam ob rem venerim, dicam* (Plaut. *Amph.* 17-18).

Rousseau, al seu article sobre l'oració complexa en indoeuropeu ens proposa un quadre per il·lustrar l'evolució dels diferents tipus de composició oracional, evolució que crea uns tipus sintàctics nous i, inevitablement, supervivències marginalitzades (1990: 451). Des del punt de vista metodològic, aquest corpus representa un conjunt diacrònic, constituït per nombrosos sistemes sincrònics, a l'interior del qual intervé una causalitat interna. És a dir, l'enunciat correlatiu, exemple del qual seria posteriorment (en terminologia del mateix autor) la «implicació» amb *si* o amb d'altres partícules (com *cum* i *quod*), i, fonamentalment, el relatiu, seria efectivament un pas en l'evolució de les estructures oracionals en indoeuropeu, però no un pont entre la parataxi i la hipotaxi, com apuntava la majoria d'autors implícitament o explícitament, sinó el punt inicial i intermedi entre un tipus de relació oracional —que es correspondria amb l'Estadi I i l'Estadi II del quadre) i d'altre (l'Estadi III), tot i sent, això sí, el pivot principal de l'evolució i produint-se aquest pas gràcies a alguns mecanismes de transformació²⁷. Per tant, el llatí, com a llengua indoeuropea, podria deixar besllumar petges d'aquestes estructures correlatives, alhora que ha de poder adscriure aquestes a una classificació que intente abastar totes les possibilitats expressives en llatí, que no són minses.

Què és la correlació? O què són els enunciats correlatius? Existeixen com a tipus de relació oracional? Té la importància que li ha atorgat gran part dels estudiosos de lingüística llatina? La nostra opinió és que en aquest cas també s'han barrejat conceptes que tenen ben poca relació entre ells. De fet, aquesta confusió explica les diferents adscripcions més amunt ressenyades. L'enunciat correlatiu, com cal entendre'l, és una estructura atestada en totes les llengües indoeuropees, és a dir, es tractava d'una manera de construir oracions complexes en i.e., on no existia encara una estructuració tan definida com després ho seria en les llengües que se'n van derivar²⁸. I era un procediment tan productiu en i.e. com ho podria ser el de l'enunciat lligat, amplificat, etc. Té, això és cert, unes marques formals —anomenem-les com vulgueu—pronoms, defíctics, fòrics, parts variables, etc. Aquestes formes que apareixen són les que ens han dut a conclusions poc reeixides.

Hi insistim: la correlació és una estructura clarament definida i establerta; en paraules de Rousseau (1990: 445), caracteritzada per tres tipus de relacions estretament associades entre elles: una relació semàntica variable entre pròtasi i apòdosi; una relació sintàctica estable que fa ús de les partícules, i una relació prosòdica constant. Aquesta estructura té ben poca relació amb el que hom sol entendre per correlació²⁹.

27. La fusió de l'enunciat correlatiu i l'enunciat lligat, la inversió de la correlació, la integració de l'enunciat anafòric, àdhuc la fixació del discurs indirecte.

28. Ja pel micènic hom pot postular l'existència de subordinació, amb totes les limitacions sobre la informació que uns apunts comptables ens poden facilitar, si hem de seguir les observacions de la professora Bader (1979), i el mateix podem dir del grup celtibèric (segons l'amable indicació del Dr. Siles) o s.c.u.e.s.

29. Posem per cas la definició abans al·ludida de Lázaro Carreter (1987: s.v. §3): «Correlación gramatical es la relación mutua que se establece entre dos términos de la frase, llamados términos correlativos, de tal modo que la presencia de uno exige la del otro, bien elíptico, bien expreso: *tal el padre, cual el hijo; no sólo no acepta, sino que él pone condiciones* (el subratllat és nostre).

I precisament aquesta concepció arrela en els nostres autors i els porta a adscriure la correlació a la coordinació per a construccions del tipus *qua... qua, cum... tum, modo... modo, non modo... sed etiam*³⁰, o a considerar-la una subordinació doblement extraposada³¹.

Conclusió: Correlació? I tant que existeix! Parem esment, tanmateix, en el fet que, sota una perspectiva sincrònica tothom la veu com un fenomen formal primer i sintàctic després³². Termes correlatius? Pertot arreu en llatí; de fet són unes marques formals indicatives d'enunciats complexos gairebé sempre. Nogensmenys, i com acabem d'apuntar, es troben ben escampats:

en la coordinació,

- 7) *Sed hoc nomine donarunt ea quae non dicunt, verum intelligi volunt* (Quint. Inst. VIII, 5, 12),

en la subordinació³³,

- 8) *Hic est quem legis ille, quem requiris* (Mart. 1 1, 1),
 9) *Britanniae pars interior ab eis incolitur quos natos in insula ipsi memoria proditum dicunt* (Caes. Gall. V, 12, 1),

i en aquelles estructures oracionals, gran part de les quals Sánchez Salor anomena correlacions,

- 10) *Illa quamvis ridicula essent, [...] mihi tamen risum non moverunt* (Cic. Fam. 7.32.3),
 11) *Est enim quaedam, quamquam omnis est vitiosa atque turpis, tamen ingenuo ac libero dignior* (Cic. Pis. 65),
 12) *Itaque cum multis ex rebus intellegi potest maiores nostros non modo armis plus quam ceteras nationes verum etiam consilio sapientiaque potuisse, tum ex hac re vel maxime, quod in impios singulare supplicium invenerunt* (Cic. S. Rosc. 69)³⁴.

Tornem amb Touratier; quan es planteja les relacions d'implicació inherents als fenòmens de parataxi observats despatxa lleuger una hipòtesi que requeria més

30. Com ho fan Ernout-Thomas (1952: §434), tot i que ells mateixos s'encarreguen d'observar que el sentiment de subordinació no ha desaparegut del tot.
 31. Com proposa Touratier «[...] ces énoncés commencent par une proposition subordonnée, mais [...] cette subordonnée a la particularité syntaxique d'être extraposée et d'être reprise dans le second constituant immédiat de l'énoncé par un constituant qui est lui même extraposé [...]» (1988: 370), exemplificant-ho amb —entre altres— aquestes frases:
 4) *Nam qua nocte ad me uenisti, eadem abis* (Plaut. Amph. 532)
 5) *Sed cum rosam uiderat, tum incipere uer arbitrabatur* (Cic. Verr. II, 5, 27)
 6) ἦος μὲν ἁπάνευθε θεοὶ θνητῶν ἔσαν ἀνδρῶν, τῆος Ἀχαιοὶ μὲν μέγα κῆδανον (Hom., Y, 41-42).
 32. Cf. entre altres els ja esmentats Sánchez Salor (1984) o Lázaro Carreter.
 33. I tot sembla indicar que així ho interpreta el professor Rubio (1966: 277) en relacionar diferents pronoms i particules en el quadre de la pàgina 278.
 34. On hom pot veure, combinades, diferents correlacions: *cum ... tum; non modo ... verum etiam...*

cura: «Cal veure-hi un fenomen sintàctic original diferent tant de la subordinació com de la coordinació?» (1989a: 231). En confondre asíndeton i —en aquest cas— coordinació, perd l'oportunitat de treure més profit a aquest interrogant.

3. Tipus de composició oracional

3.1. Criteris de tipificació: formal i sintàctico-relacional

Després d'haver esbossat l'estat de la qüestió, passem endavant amb la nostra proposta. Cal que ens comprometem amb alguna tipificació o classificació de les oracions complexes. Hem vist com des del començament, quan aquests autors defineixen els conceptes abans afrontats, es produeixen vacil·lacions o bots per sobre de fenòmens sintàctics que podrien qüestionar il·lur posicionament teòric davant el conjunt de la llengua llatina, i intenten solucionar aquests serrells teòrics sovint amb explicacions diacròniques —ens siga permesa aquesta etiquetació—: l'inicial estadi paratàctic de la llengua llatina, la correlació com a punt de partença de gairebé tota la composició oracional, la inversió dels enunciat correlatius com a explicació de l'aparició de la hipotaxi; àdhuc observant una base causal en la major part de la subordinació³⁵.

De vegades, però, podem extreure indicacions més precises. El cas més rellevant, potser, és aquell del període hipotètic, que no és entès mai com una simple subordinació. Per exemple, Ernout-Thomas diuen al respecte: «L'ensemble ainsi formé s'appelle phrase conditionnelle, où, à proprement parler, il n'y a ni principale ni subordonnée, mais interdépendance de deux propositions solidaires, qui ne peuvent exister l'une sans l'autre et n'ont de sens que l'une par l'autre» (1953(2): 374)³⁶.

L'interrogant abans plantejat per Touratier ens posà a l'aguait. La implicació podia ser quelcom més que una simple relació semàntica entre dos enunciat³⁷. Pel que sembla, hi ha casos en què hi ha una interdependència, i no una simple recció dels enunciat, tal i com apuntàvem per les condicionals. Darrere el que hom acostumava d'anomenar díptic correlatiu podia haver-hi quelcom més que una simple marca formal...

I és precisament en aquest punt del camí on se'ns presentava com a temptadora, alhora que esclaridora, la proposta de tripartició oracional que ens formulava per al català la professora Cuenca³⁸. Aquests tres tipus poden aglutinar-se sota els epígrafs de coordinació, subordinació, i *interordinació*, independentement dels

35. Com és el cas de l'interessant article del professor Perc Quetglas (1983), on es consideren les conjuncions en estructura superficial com a verbs en l'estructura pregona, seguint els postulats de Chr. Lehmann (1973).

36. Per a una clara exposició del problema que comporten aquestes construccions, ens remetem al treball de la doctora Bernal sobre els períodes condicionals (1990); en especial, a la seua introducció.

37. I així ho interpretava Rousseau (1990).

38. Amb els seus treballs (1988a: 36ss.; 1988b; 1991: 137ss.), en els quals segueix d'alguna manera els treballs de García Berrio (1970) i de Rojo (1978) sobre l'oració, i el del professor Àngel Lòpez (1980) per l'estudi liminar de les conjuncions.

nexes que apareguen a cadascun d'ells i en funció de la relació que s'establisca entre les clàusules.

En la coordinació, hom tindria una relació de constel·lació, amb unes construccions recursives i simètriques, ço és, que hom podria alterar l'ordre dels elements units sense modificar-ne el significat o la gramaticalitat.

En la subordinació, s'hi produiria una relació de determinació, amb unes construccions asimètriques i recursives cícliques (no lineals, com les coordinades) en tant que cada vegada que s'hi afegeix un nou element es produeix un canvi de jerarquia.

3.2. Interordinació com a tipus de relació pertinent en llatí

En la *interordinació* tindríem la unió de dues clàusules que mantenen una relació d'*interdependència*. Sempre es tracta d'una *estructura bipolar*, és a dir, conformada només per dos elements (generalment clàusules), alhora que són construccions *asimètriques*, atès que el canvi d'ordre d'aquestes comporta, almenys, un canvi de significat³⁹.

Observem amatentment els exemples en llatí següents:

- (13) a. *Eo cum venisset civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet* (Caes. Gall. V, 1, 6).
 b. *Cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt* (Caes. Gall. I, 1, 4).
- (14) a. *Quare aut hendecasyllabos trecentos / expecta aut mihi linteum remitte* (Catull. 12, 10-11).
 b. *Nescio, sed fieri sentio et excrucior* (Catull. 85 2).
- (15) a. *Primum a Chrysogono peto, ut pecunia fortunisque nostris contentus sit* (Cic. S. Rosc. 7).
 b. *Bellum scripturus sum quod populus Romanus cum Iugurtha rege Numidarum gessit* (Sall. Jug. 5).
- (16) a. *Rogitabant: «hicine Achilles est?»* (Plaut. Mil. 61).
 b. *Equitibus praecepit [...]; in ripa elephantos —quadraginta autem erant— disponit* (Liv. XXI, 5, 10).
 c. *Negat quis, nego; ait, aio* (Ter. Eun. 252)⁴⁰.

39. Gràficament aquestes característiques podrien ser representades de la manera següent:

	interdependència	bipolaritat	simetria
Coordinació	—	—	+
Interordinació	+	+	—
Subordinació	—	—	—

40. O el núm. 1 ja esmentat: *des quantum vis, nusquam apparet* (Pl. Truc. 571).

Els exemples amb el número 13 seran adscrits a la coordinació, vist que tots dos podrien tenir més de dos membres i, per tant, no són bipolars. Aquests membres són intercanviables sense que la seua alteració comporte un canvi de sentit (allò que, amb Cuenca, hem anomenat construcció transitiva o simètrica). De fet, les frases 13.a.1. i 13.b.1. resulten gramaticals i sinònimes en llatí:

- 13.a.1) *Eo cum venisset certum in locum convenire iubet civitatibusque milites imperat.*
 13.b.1) *Cum aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt aut suis finibus eos prohibent.*

Les oracions amb el número 14 són interordinades, malgrat que empren nexes tradicionalment considerats com a coordinats. I això s'explica pel seu caràcter bipolar (només poden estar conformatos per dues clàusules⁴¹) i pel seu caràcter asimètric en tant que el canvi d'ordre porta enunciats amb un significat, almenys, diferent, com és el cas de les oracions 14.a.1. i 14.b.1.:

- 14.a.1.) *Quare mihi linteum remitte aut hendecasyllabos trecentos expecta.*
 14.b.1) *Fieri sentio et excrucior, sed nescio.*

Sota l'epígraf 15 tenim clars exemples de subordinació. Són clàusules amb funció completiva i adjectiva, respectivament. No són bipolars per força; és a dir, igual que les coordinades poden estar compostes per més de dues clàusules. No admeten la inversió, ço és, són asimètriques. Vegem com d'agramaticals i mancats de significat foren els enunciats 15.a.1. i 15.b.1.:

- 15.a.1. * *Pecunia fortunisque nostris contentus sit ut primum a Chrysogono peto.*
 15.b.1. * *Populus Romanus cum Iugurtha rege Numidarum gessit quod bellum scripturus sum.*

Els exemples agrupats sota el número 16 tenen en comú un aspecte que ja hem tocat abans: l'absència de nexes, l'asíndeton. I, malgrat això, si apliquem els criteris abans establerts de *bipolaritat*, *simetria* i *interdependència* fonamentalment, poden ser adscrits cadascun al seu tipus.

En el cas de l'exemple 16a) hom tindria una completiva, tot i que aquest exemple potser hauria de ser observat més atentament i des d'una perspectiva pragmàtica o de situació d'enunciació.

A l'exemple 16b) tindríem una coordinada. Verifiquem-ho variant l'ordre de les clàusules a l'exemple 16.b.1.:

- 16.b.1) *In ripa elephantos —quadraginta autem erant— disponit; equitibus praecepit.*

I, per acabar, a l'exemple 16c) hi ha interordinació condicional, així com a l'exemple 1) tenim una interordinació concessiva.

A totes les oracions que hem caracteritzat com a interordinades (les núm. 1, 10, 11, 14a, 14b, 16c) veiem que els criteris de bipolaritat, interdependència i asi-

41. I resulta ben indicatiu que en la nostra filologia es parlara sempre de *díptic correlatiu*.

metria són pertinents. Confirmem-ho amb 16.c.1. que canvia de sentit en alterar l'ordre:

16.c.1) *Nego, negat quis; aio, ait.*

3.3. La seua aplicació a la llengua llatina. Solució a alguns tipus problemàtics

Estudiem amb més deteniment alguns tipus d'oracions que sempre han plantejat problemes pel que fa a la seua consideració.

Comencem per les anomenades «coordinades adversatives». Només hem d'obrir qualsevol dels manuals fins ara esmentats per veure com aquestes oracions, les adversatives, sempre apareixen sota l'epígraf de la coordinació⁴². Tanmateix, no és el mateix tipus de relació que s'estableix entre aquestes clàusules i aquelles coordinades copulatives i disjuntives. Només hem de mirar els exemples esmentats més amunt: 14b) és ben diferent de 14.b.1); per contra, els exemples 13a) i 13b) són perfectament commutables per 13.a.1.) i 13.b.1.). Un altre exemple, il·lustratiu també de les construccions asindètiques, podria ser el «primer article» de la Llei de les XII Taules, on tenim, a més, períodes condicionals:

17) *Si in ius vocat, ito. Ni it, antestamino,*

per una banda; i amb la seua alteració:

17b) *Si it, antestamino; ni vocat in ius, ito,*

sense cap sentit, i menys en una formulació legal⁴³.

Vegem què passa amb les anomenades «coordinades causals». Cita Touratier (1989a) l'oració

18) *Petrus advenit, ego igitur profectus sum*

com a exemple de coordinació, i no fa altre que repetir i respectar els criteris de la gramàtica tradicional en considerar aquestes oracions com a estructures coordinades⁴⁴.

42. Kühner-Stegmann (1912 II, 2, 73-98) ens parlen d'*Adversative Beiordnung*; Leumann-Hoffmann-Szantyr (1965: 486-498); Bassols (1956: II, 104-111); Ernout-Thomas (1953(2): 447-450).

43. Sobre l'asíndeton com a característica arcaica de la llengua ja ens hem pronunciat en acabar la teoria de Haudry sobre la correlació. En aquest tipus de documents aquesta resulta gairebé ineludible per motius d'efectivitat expressiva: «cas 1: que acudisca; cas 2: que no acudisca; cas 3: etc.». Nogensmenys, l'asíndeton és un recurs retòric-expressiu emprat tant al llenguatge col·loquial com al literari (vegeu l'exemple 16c).

44. És així com ho veuen, entre altres, Bassols, que ens parla de «coordinació ilativa» (1956: II, 118-121), o de «coordinació causal» (1956: II, 114-18); o Ernout-Thomas (1953(2): 453-454), que ens parlen de conjuncions de coordinació amb valor causal o de conjuncions explicatives o conclusives al si de l'apartat de la coordinació; o com per exemple fan Kühner-Stegmann (1912: II, 2, 112-145) en englobar tot aquest grup sota l'epígraf de *Kausale Beiordnung*. El mateix fa Lisardo Rubio (1966: 385-386 (=1988: 232), o Enríquez (1986: 100-101). Sánchez Salor (1980) sembla que ja pren en consideració altres possibilitats en afrontar des d'una consideració consecutiva les partícules «conclusives» *igitur, ergo, itaque*; encara que acaba per considerar-les, si és que són conjuncions, coordinatives.

Com molt bé assenyala Pinkster (1990: 258), aquesta indefinició o vacil·lació en l'adscripció d'algunes partícules («connector»-«conjuncions») es troba en tota la gramàtica tradicional.

Tanmateix, pensem que si hi ha alguna cosa que no són aquestes construccions és precisament coordinades, car primer caldria veure fins a quin punt són efectivament oracions i no clàusules el que uneixen aquests nexes, i segon: no compleixen els requisits que hom exigirà a les construccions coordinades. Per tant, s'escau replantejar-se llur adscripció. Defensem per a aquestes el caràcter d'interordinades, atès que són bipolars, interdependents i asimètriques. Observem si no l'exemple 18 i el seu simètric

18.1) *Ego profectus sum, Petrus igitur advenit* (π 18),

o els exemples 19 i 19.1:

19) *Item a me contra factum est: nam item obiit diem* (Plaut. *Aul.* 20)

19.1) *Item obiit diem, nam item a me contra factum est.*

o qualsevol dels adduïts pels manuals esmentats.

Ja anteriorment ens hem referit al problema d'adscripció que suposaven les condicionals per a la majoria dels autors. Poc més hi afegirem. També hem apuntat que havien de ser considerades com a interordinades en citar l'exemple 16c. També aquest tipus d'oració compleix els tres requisits abans apuntats de la bipolaritat, la interdependència i la asimetria. Bastarà per confirmar-ho l'exemple

20) *Si id facis, hodie postremum me uides* (Ter, *Andr.* 322)

en contraposició al 20a)

20a) **Si hodie postremum me uides, id facis,*

o l'inici del conegut *Senatusconsultum de Bacchanalibus*

21) [...] *sei ques esent, quei sibeï deicerent necesus ese Bacanal habere, eis utei ad pr. Urbanum Romam venirent.* (CIL I² 581, 4-5),

ben diferent de:

21a) [...] *sei ques ad pr. Urbanum Romam venirent, eis utei esent [...]*⁴⁵.

45. Cal remarcar aquí la *dispositio* de les proposicions, sobre la qual ja hem formulat algunes observacions, *dispositio* d'altra banda força freqüent —per no dir formulària— als textos de caràcter jurídic-religiós, veritable bressol de la literatura nacional llatina. Corroborant les tesis abans exposades d'Haudry i de Rousseau, tenim una disposició pròtasi-apòdosi «lato sensu», tant pel període hipotètic (*si esent ... venirent*) com per la proposició de relatiu; aquesta no té correlat (o antecedent), circumstància molt habitual a la llengua llatina, com molt bé s'encarregaren de ressaltar —per citar només alguns autors— Touratier (1980b) en el seu treball sobre la relativa, o Serbat (1988c), que àdhuc nega en aquest cas que es tracte d'un subordinant. El valor defíctic de *quei* i la funció nominal de la proposició queden aquí ben clars.

Ja hem assenyalat al començament que potser caldrà fer un xic més de cas a allò que els gramàtics llatins observaren sobre alguns problemes que tants maldecaps crea als lingüistes llatins. Hem vist que el concepte de bipolaritat era inherent al de díptic correlatiu. En Priscia (GL III, 93, 4-7) hom pot veure també una mena de formulació del principi d'asimetria⁴⁶.

Pel que fa a l'adscripció tradicional de les adversatives i les «coordinades causals» a l'apartat de la coordinació, i de les condicionals al de la subordinació, en cap de les tipificacions que formularen els gramàtics llatins veiem motius suficients perquè tradicionalment hom haja adscribit les unes a la coordinació i les altres a la subordinació. No apareixen reunides en la classificació més estesa, que agrupa les conjuncions en cinc grups: *copulativae*, *disiunctivae*, *expletivae*, *causales* i *rationales*. Així les trobem a Diomedes (GL I, 415, 28-29), Pseudo-Probos (IV, 143, 26-27), Donat (GL IV, 364, 34-36; 388, 29-31); Scaure (GL IV, 560, 20-28), Agustí (GL V, 495, 27-28); Pseudo-Asper (GL V, 553, 11-22), Victorí (GL VI 203, 2-4), Audax (GL VII, 349, 11-13) i Dositeu (GL VII, 417, 26-27), (que afegeix les *dubitandi*)⁴⁷. I tampoc les trobem adscribides com suara apuntàvem en la classificació més àmplia i detallada de Palemó (GL I, 225, 16-226, 9).

I són aquests els viaranyos pels quals es mou Pinkster (1990: 253) i és la solució per la qual opta en tractar gran part d'aquestes «partícules» al darrer capítol del seu llibre, amb el títol «Beyond the sentence», on ens parla d'«additive, adversative, disjunctive, causal, consecutive» i «continuative connectors»; tot i que el nostre autor els situa fora del que ell anomena «sentence», aspecte que en la nostra opinió resultaria discutible, almenys en els tres casos que hem afrontat.

4. Conclusió

Com a conclusió: Som conscients que aquí no s'acaba el problema de l'oració complexa, però estem fermament convençuts que amb aquest fil conductor hom pot solucionar gran part dels problemes, problemes que hauran de ser abordats un per un. No voldríem acabar, tanmateix, sense plantejar unes quantes interrogacions. Assabentats dels problemes que comporta i de l'objectiu d'aquest treball, no hem fet referència a un dels camps que més ens poden dir, i que condiciona, al nostre parer, el concepte ara acarat, com és la qüestió de les modalitats, i íntimament lligada a ella les consideracions de pragmàtica lingüística. Creiem, nogensmenys, que serà molt més útil i productiu de tenir en compte aquests aspectes en funció d'enunciats concrets, com podria ser per exemple, el cas de les completives.

46. «uim, quando simul esse res aliquas significat (coniunctio), ut *et pius et fortis Aeneas*; ordinem, quando consequentiam aliquarum demonstrat rerum, ut *si ambulat mouetur*: sequitur enim ambulatio-nem motus, non tamen motum omnimodo sequitur ambulatio» (Prisc. GL III, 93, 4-7).

47. Agrupades posteriorment en les quatre categories de transformació o *quadripertita ratio*, tal com ens indiquen el professor Ax (1981) o Baratin (1989: 82), que ja apareixen en Quintilià (I, 5, 6), tot i que s'empra per la classificació dels barbarismes i solecismes.

Així mateix creiem, i aquesta ha estat la pràctica habitual, que la classificació i l'anàlisi de les oracions ha de ser feta a partir de la construcció que evidencien, a més del nexce que les introdueix.

Ja per acabar: per a nosaltres l'interrogant abans formulat per Touratier, i al qual hem intentat contestar, es converteix en una asseveració: *Cal veure un fenomen sintàctic original diferent, tant de la subordinació com de la coordinació: aquell de la interordinació basat en els principis sintàctics de la interdependència, la bipolaritat i la simetria*. Concepte aquest, la interordinació, sintàcticament pertinent i aplicable al llatí.

Bibliografia

- AX, W. (1987). «Quadrupertita Ratio: Bemerkungen zur Geschichte eines aktuellen Kategoriensystems». *The History of Linguistics in the Classical Period (Studies in the History of the Language Sciences, 46)*, p. 17-40.
- BADER, F. (1979). «La subordination en mycénien». *Colloquium Mycenaeanum*. Geneve, p. 295-311.
- BARATIN, M. (1989). *La naissance de la syntaxe à Rome*. París.
- BARATIN, M.; DESBORDES, F. (1981). *L'analyse linguistique dans l'antiquité classique. 1. Les théories*. París.
- (1987). «La "troisième partie" de l'ars grammatica». *The History of Linguistics in the Classical Period (Studies in the History of the Language Sciences, 46)*, p. 41-66.
- BASSOLS DE CLIMENT, M. (1956). *Sintaxis latina*, 2 vols. Madrid.
- BENNET, Ch. E. (1910 = 1966). *Syntax of Early Latin*. Boston.
- BERNAL, C. (1990). «Períodos condicionales con verbo en indicativo en *De Rerum Natura* de Lucrecio». *Homenatge a J. Esteve Forriol*. València, p. 29-38.
- BOLKESTEIN, A. M. (1989a). «Parameters in the Expression of Embedded Predication in Latin». *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bolònia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. 3-36.
- BRAÜNLICH, A. F. (1930). «A theory of the origin of hypotaxis». *IF* 35, p. 237-244.
- BRÖNDAL, W. (1972). «The problem of Hypotaxis (cf. Le probleme de l'hypotaxe. *Mel. ling. A. Belic* (1937))». *Syntactic Theory 1. Structuralist. Selected Readings*. ed. F.W. Householder, Aylesbury, p. 23-30.
- BUYSSENS, E. (1974). «Juxtaposition, parataxe et asyndète». *Ling* 10/2, p. 17-33.
- CALBOLI, G. (1976). «Grammatica antica e moderna. Grammatici latini d'età imperiale». *Miscellanea filologica*. Universitat de Gènova, 45.
- (1983b). «Problemi di grammatica latina», *ANRW* 2, 29, 1; 2, 29, 2, II, 29, 1: 3-177; II, 29, 2: 1215-1221.
- (1989a). «Introduction». *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bolònia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. XI-XXIX.
- (1989b). «Subordination and Opacity». *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bolònia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. 37-64.

- CODONER, C. (1978). «Parataxis-hipotaxis», *Estudios ofrecidos a E. Alarcos Llorach*, p. 1-12.
- COLEMAN, R. (1983). «The structure of Latin complex sentences». *Latin Linguistics and Linguistic Theory (Proceedings of the 1st International Colloquium on Latin Linguistics)*. Amsterdam, abril de 1981, p. 73-94.
- CUENCA, M. J. (1988a). *L'oració composta (I): La coordinació*. València.
- (1988b). «Una justificació liminar del concepte d'interordinació». *Hom. J. Belloch Zimmermann*. Quaderns Filologia.
- (1991). *L'oració composta (II): La subordinació*. València.
- CHRISTOL, A. (1989a). «Prolepse et syntaxe indo-européenne». *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bolònia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. 65-90.
- DÖNNGES, U.; HAPP, H. (1977). *Dependenzgrammatik und Lateinunterricht*. Göttingen.
- DUBOIS, J.E. e.a. (1983). *Diccionario de Lingüística*. Madrid.
- EGGER, E. (1854). *Apollonius Dyscole. Essai sur l'histoire des théories grammaticales dans l'Antiquité*. París.
- EGLI, U. (1987). «Stoic Syntax and Semantics». *The History of Linguistics in the Classical Period (Studies in the History of the Language Sciences, 46)*, p. 107-132.
- EISENHUT, W. (1960). *Die lateinische Sprache*. München.
- ENRIQUEZ, J.A. (1986). *Introducción a la lingüística latina*. Madrid.
- ERNOUT, A.; THOMAS, F. (1953²). *Syntaxe latine*. París.
- FUNAIOLI, H. ed. (1964). *Grammaticae Romanae fragmenta* (ed. H. Funaioli, reimpr.). Roma.
- GARCÍA BERRIO, A. (1970). «Bosquejo para una descripción de la frase compuesta en español». *Anales de la Universidad de Murcia*, 28, p. 209-223.
- GARDE, P. (1977). «Ordre linéaire et dépendance syntaxique; contribution à une typologie». *BSL* 72, p. 1-26.
- GUIRAUD, Ch. (1989). «Subordination et absence de verb en latin». *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bolònia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. 121-132.
- GUTIÉRREZ GALINDO, M. A. (1989b). «Las definiciones de conjunción en los gramáticos latinos: un capítulo importante en la historia de la sintaxis». *RSEL* 19/2, p. 389-419.
- HAPP, H. (1976). *Grundfragen einer Dependenzgrammatik des Lateinischen*. Göttingen.
- (1979). «Syntaxe latine et théorie de la valence: essai d'adaptation au latin des théories de L. Tesnière». *Langages*, 50.
- HARRIS, Z. (1951). *Methods in Structural Linguistics*. Chicago.
- HAUDRY, J. (1973). «Parataxe, hypotaxe et corrélation dans la phrase latine». *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 68, p. 147-186.
- (1979c). «Une illusion de la reconstruction». *BSL* 74.
- HERMANN, E. (1895). «Gab es im Indogermanischen Nebensätze?». *ZVS* 33, p. 481-535.
- HERMANN, J. (1963). *La formation du système roman de conjonctions de subordination*. Berlín.
- JACOBI, H. (1897). *Compositum und Nebensatz. Studien über die indogermanische Sprachentwicklung*. Bonn.
- JONG, J. R. DE (1983). «Word Order within Latin Noun Phrases (discussion: D. Panhuis)». *Latin Linguistics and Linguistic Theory (Proceedings of the 1st International Colloquium on Latin Linguistic)*. Amsterdam, abril de 1981, p. 131-144.
- JUCQUOIS, G. (1991). «Langues anciennes et grammaire comparée». *LEC* 59/3, p. 205-231.
- KEIL, H. ed. (1965). *Grammatici latini* (ed. H. Keil) 8 vols. (reimpr.). Hildesheim.
- KROLL, W. (1966). *La sintassi scientifica nell'insegnamento del latino*. Torí. (trad. F. Portalupi de *Die Wissenschaftliche Syntax im Lateinischen Unterricht*. Zurich, 1962).

- KROON, C. (1989). «Causal connectors: the discourse function of nam, enim, ergo, igitur». *Actes du Ve Colloque de linguistique latine* (Louvain-La-Neuve/Borzée, 31 de març a 4 d'abril de 1989).
- KÜHNER, R.; STEGMANN, C. (1912, reimpressió 1986). *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, Bd. II*. Darmstadt.
- LAKOFF, R.T. (1968). *Abstract Syntax and Latin Complementation*. Cambridge Mass.
- LAW, V. (1987). «Late Latin Grammars in the Early Middle Ages: A Typological History». *The History of Linguistics in the Classical Period (Studies in the History of the Language Sciences, 46)*, p. 191-206.
- LÁZARO CARRETER, F. (1987(3)). *Diccionario de términos filológicos...* Madrid.
- LEHMANN, CHR. (1973). *Latein mit abstrakten Strukturen*. Munich.
- (1989). «Latin Subordination in Typological Perspective». *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bolònia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. 153-180.
- LEUMANN, M.; HOFMANN, J.B.; SZANTYR (1963). *Lateinische Grammatik: I. Lateinische Laut- und Formenlehre*. Munich.
- (1965). *Lateinische Grammatik: II. Lateinische Syntax und Stylistik*. Munich.
- LÓPEZ GARCÍA, A. (1980). *Para una gramática liminar*. València.
- (1983). *Estudios de lingüística española*. Barcelona.
- LÓPEZ GARCÍA, A. e.a. (1990c). *Nuevos estudios de lingüística española*. València.
- MARCOS MARÍN, F. (1980). *Curso de gramática española*. Madrid.
- MAROUZEAU, J. (1960). «Sur un aspect de la corrélation: le cas de l'enoncé-fonction». *REL* 38, p. 172-181.
- MEILLET, A.; VENDRYES, J. (1948(2)). *Traité et Grammaire comparée des langues classiques*. París.
- MICHEL, J. H. (1989). «L'ambigüité sémantique dans la syntaxe de la phrase complexe». *Actes du Ve Colloque de linguistique latine* (Louvain-La-Neuve/Borzée, 31 de març a 4 d'abril de 1989).
- MONTEIL, P. (1963). *La phrase relative en grec ancien*. París.
- PALMER, L.R. (1974). *Introducción al Latín, traducción de J.J. i J.L. Moralejo*. Barcelona.
- PANCHÓN CABALLEROS, F. (1985). «La hipotética parataxis del latín arcaico». *SZ*, 6, p. 23-49.
- PERROT, J. (1979). «Ordre des mots et structures linguistiques». *Langages*, 50.
- PINKSTER, H. (1990). *Latin Syntax and Semantics (reed. i augm., trad. H. Mulder) (=1984)(=1991)*. Londres-Nova York.
- QUETGLAS I NICOLAU, P.J. (1983a). «De la sintaxi de la conjunció a la sintaxi del verb». *Faventia* 5/1, p. 5-20.
- (1983b). «Hacia una concepción unitaria de las proposiciones subordinadas». *Actas VI CEEC* (Madrid), p. 263-270.
- ROJO, G. (1978). *Cláusulas y oraciones*. Univrsitat de Santiago de Compostela.
- ROSÉN, H. (1989a). «General Subordinators and Sentence Complements». *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bolònia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. 198-218.
- ROSIER, I. (ed.) (1988). *L'Héritage des Grammairiens latins de l'Antiquité aux lumières*. *Actes du Colloque de Chantilly*, 2 a 4 de setembre de 1987. París.
- ROUSSEAU, A. (1984). «Contribution à l'histoire de l'hypotaxe en indo-européen: faits et hypothèses». *BSL*, 79, p. 103-130.
- (1990). «Mécanismes et nature du changement syntaxique. Le cas de la phrase indo-européen». *Historical Linguistics 1987. Papers from the 8th International Conference on*

- Historical Linguistics (8JHCL)* (Lille, de 31 d'agost a 4 de setembre de 1987). Editet by H. Andersen & K. Koerner, p. 443-460.
- RUBIO, L. (1966). *Introducción a la Sintaxis Estructural del Latín*. Barcelona.
- RUBIO, L.; GONZÁLEZ ROLÁN, T. (1988). *Nueva Gramática Latina*. Madrid.
- SÁNCHEZ SALOR, E. (1976). «Hacia una sistematización de las completivas latinas». *Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo*, 52.
- (1984). *Sintaxis Latina. La correlación*. Badajoz.
- SERBAT, G. (1975). *Les structures du latin*. París.
- (1988c). «Le relatif et la relative». *Linguistique Latine et Linguistique générale*, p. 63-72.
- SERRA, E. (1988a). «Sobre elipsis y coordinación copulativa». *Hom. J. Belloch Zimmermann. Quaderns Filologia*.
- SOMMER, F. (1914) (1948²). *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*. Heidelberg.
- STRUNK, K. (ed.) (1973). *Probleme der Lateinischen Grammatik*. Darmstadt.
- TAYLOR, D.J. (1987). «Rethinking the History of Language Science in Classical Antiquity». *The History of Linguistics in the Classical Period (Studies in the History of the Language Sciences, 46)*, p. 1-16.
- THUROT, Ch. (1869, reimpr. 1964). *Extraits des divers manuscrits latins pur servir à l'histoire des doctrines grammaticales au Moyen âge*. París (Frankfurt).
- TOURATIER, Chr. (1980b). *La relative. Essai de théorie Syntaxique*. París.
- (1985a). «Les unités minimales de l'analyse syntaxique». *Syntaxe et latin (Actes du IIème Congrès International de Linguistique Latine. Aix-en-Provence, 28-31 de març de 1981)*, p. 453-482.
- (1985b). «La Syntaxe?», *Syntaxe et latin (Actes du IIème Congrès International de Linguistique Latine. Aix-en-Provence, 28-31 de març de 1981)*, p. 20.
- (1988). «Phrase complexe et corrélation». *CFC* 21, p. 367-372.
- (1989a). «La subordination, essai de définition», *Subordination and other topics in Latin: Proceedings of the third colloquium on Latin Linguistics*. Bòdlnia 1-5 d'abril de 1985 (Studies in Language Companion Series, 17), p. 219-240.
- VARRÓN (1990). *De lingua Latina. Edició bilingüe, introducció, traducció i notes de M. A. Marcos-Casquero*. Madrid.
- VIER, Gh. (1989). «Structuration et formalisation: les propositions subordonnées», *Actes du Ve Colloque de linguistique latine (Louvain-La-Neuve/Borzée, 31 de març a 4 d'abril de 1989)*.
- WACKERNAGEL, J. (1942). «Indogermanisches “*-q^ue” als alte Nebensatzleitende Konjunktion». *ZVS (=Kleine Schriften I. Göttingen 1953, 257-261)* 67, p. 1-5.